

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1917 – НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

В статті розкрито еволюцію селянського повстанського руху в Україні за часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та утвердження більшовицької влади.

The article presents evolution of peasant's insurrectional movement in Ukraine during national-liberation struggle 1917–1921 and establishment of Bolshevik power.

Практичне безвладдя на місцях, вимушена необхідність самостійно захищати роками нажите добро від мародерів звичайних та ідейних, а також загальне революційне піднесення у суспільстві спричинили в Україні у 1917 – на початку 1920 рр. неабияку самоорганізацію населення. Найпотужнішою її формою став повстанський рух – збройний рух опору селян фіскальним заходам будь-якої тимчасової влади.

Динамічному і тривалому розвитку повстанського руху сприяла величезна кількість неконтрольованої зброї, що переполювала Україну. Загони місцевої самооборони та вільного козацтва перехоплювали її у деморалізованих більшовиками російських солдат під час їхнього масового дезертирства через Україну з фронтів Першої світової війни, а фронтовики-українці поверталися з нею додому; Директорія роздавала її населенню з російських військових складів під час організації антигетьманського повстання; самі повстанці перехоплювали її у німецьких, гетьманських, унерівських, денікінських, врангелівських, польських та більшовицьких військових підрозділів.

Повстанські маси очолили Н. Махно, отамани Н. Григор'єв, Д. Терпило (Зелений) та інші яскраві особистості, справді народні обранці. Кожен з них діяв за власною непослідовною шкалою національних, соціальних і духовних цінностей, але всі вони захищали селян та користувалися їхньою широкою підтримкою. Водночас, селянські ватажки часто навіть не прагнули мати підтримку серед інших верств українського суспільства.

Все вище зазначене обумовило масштабність, потужність і тривалість, але, водночас, стихійність, обмеженість та приреченість селянського повстанського руху в Україні за часів національно-визвольних змагань і утвердження більшовицької влади. Як явище цей рух привертав увагу багатьох радянських, діаспорних та сучасних українських істориків.

У 1920–1930-ті рр. в радянській Україні видано мемуари очевидців та учасників боротьби з повстанцями Б. Козельського, Р. Ейдемана, М. Какуріна, М. Рубача та ін. Водночас за кордоном побачили світ відповідні праці політичних емігрантів – керівників та учасників повстанського руху О. Кузьмінського, Ю. Отмарштейна, І. Рембаловича, М. Чижевського, Ю. Горліса-Горського та ін. Ідеологічно заангажовані і насичені авторським суб'єктивізмом мемуари часто подають діаметрально протилежні погляди на історичні події. Однак, в сукупності із документальною основою представлена в комплексі мемуарна література є цінними історичним джерелом для підготовки науковцями фундаментальних праць з історії повстанського руху в Україні.

Д. Голінков, О. Кучер, А. Лихолат, І. Трифонов, Ю. Римаренко, П. Бєлий, П. Дишлевий та інші радянські історики другої половини XX ст. традиційно розглядають антибільшовицький повстанський рух селян в Україні здебільшого як контрреволюційні виступи "куркульства" проти нової влади. Вказані дослідники подають збройний народний опір, як загальний прояв "внутрішньої контрреволюції", не ставлячи собі за мету проведення глибокого і різнобічного аналізу особливостей розвитку "петлюрівського" чи то "махновського" руху на певній території та в окремі часові проміжки. І все ж,

документальна основа таких праць не може бути проігнорованою сучасними істориками.

Національно-визвольний повстанський рух на різних його стадіях і в різних його проявах став предметом наукових зацікавлень Ю. Кульчицького, О. Вишневського, А. Валівського, В. Задояного, В. Вериги та інших дослідників із діаспори. Зарубіжна українська історіографія спирається, переважно, на документи закордонних архівів, матеріали періодичних видань та мемуари політичних емігрантів. Показовим є дослідження професора університету м. Янгстаун штату Огайо США Ю. Кульчицького "Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях" (Львів, 2000). Попри досить ґрунтовну джерельну базу цієї праці, як і багатьом іншим, відчутно бракує матеріалів українських архівів. Зі здобуттям Україною незалежності іноземці, зокрема дослідники із діаспори, отримали можливість на рівні з громадянами України користуватися документами Національного архівного фонду.

Невичерпна глибина проблеми спонукала сучасних вітчизняних науковців до ґрунтовних досліджень повстанського руху саме в окремих його течіях, територіальних межах і часових проміжках. Вагоме власне слово у дослідженні історії повстанського руху визначеного періоду сказали В. Верстюк, В. Капелюшний, В. Сідак, Р. Подкур, О. Ганжа, В. Ченцов, Д. Архирейський, І. Срібняк, П. Ісаков, Т. Мармазова, Р. Коваль, А. Лисенко, М. Боровик, П. Стегній, Т. Шинкаренко, В. Мусієнко, Т. Плазова та ін.

У даній статті, спираючись на дослідження попередників та маловідомі документи Галузевого державного архіву СБ України, відстежимо в загальних рисах еволюцію повстанського руху в Україні епохи національно-визвольних змагань і утвердження більшовицької влади.

Зароджувався повстанський рух у вигляді соціального протесту за доби Центральної Ради, яка у відведений їй час не спромоглася забезпечити збереження правопорядку, вирішити питання перерозподілу земель та утворити дієвий адміністративний апарат. Так, за підрахунками дослідників, в липні–серпні 1917 р. під впливом есерівської та більшовицької пропаганди в Україні відбулось понад 800 антипоміщицьких селянських виступів [3, с. 230].

Рятувати державність від більшовицької експансії українській владі довелося шляхом укладання 27 січня 1918 р. Брестського договору УНР з країнами Четвертого союзу на умовах експорту "надлишків" української сільськогосподарської продукції в обмін на військову підтримку союзників. Таким чином, від Центральної Ради у спадок Українській Державі гетьмана П. Скоропадського дісталася внутрішня нестабільність, обтяжена не популярними серед населення зовнішніми зобов'язаннями і тиском союзників.

За доби Гетьманату українську стихію у власних інтересах розпалювали більшовики, есери та анархісти. Їхні радикальні соціальні та економічні гасла зворушували революційні маси більше, аніж державотворча, але консервативна політика гетьманського уряду.

Незадовго до утворення Української Держави, 18 квітня 1918 року, у м. Таганрог сесія Центрального

виконкому Рад України реорганізувала Народний комісаріат в Бюро для керівництва повстанською боротьбою та ухвалила маніфест до робітників і селян із закликом до боротьби з "окупантами і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією".

В ухваленій 3 червня Центральним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів декларації про розуміння сучасного моменту і тактику партії в умовах "кризи революційного руху в Україні" поставлено за мету підготувати новий вибух революції, яка "забезпечить всі вимоги українського трудового люду". Для здійснення цієї мети пропонувалося дезорганізувати діяльність гетьманського уряду, формувати партизанські відділи, пропагувати ідею соціалізації землі тощо. Одночасно ЦК УПСР постановив про перехід партії на нелегальне становище, використання політичного терору проти найвпливовіших представників реакційної деспотії [3, с. 268, 275].

Відразу ж після заснування анархістами в листопаді 1918 р. у м. Курськ, групи "Набат" її представники обрали місцем свого постійного перебування м. Єлисаветград і надавали широку ідеологічну підтримку махновському повстанському руху, вважаючи, що саме в Україні через абсолютно виняткові обставини склались надзвичайно сприятливі умови для розвитку соціальної і анархічної революції [4].

Як наслідок, Україну сколихнула хвиля масштабних селянських виступів на Київщині під проводом українського лівого есера М Шинкаря, на Чернігівщині на чолі із більшовиком М. Кропив'янським і на Катеринославщині під керівництвом анархіста Н. Махна. У боротьбі з повстанським рухом Німеччина та Австро-Угорщина втратили майже 20 тис. солдатів і офіцерів. Кайзер був змушений тримати в Україні, не зважаючи на скрутне становище на Західному фронті шість армійських корпусів, а цісар – чотири корпуси і дві кавалерійські дивізії [15].

Неминучість військової поразки країн "Четверного союзу" спільно з усвідомленням неспроможності самотужки подолати українську стихію та зупинити наступ більшовизму спонукали П. Скоропадського до переговорів 3 листопада 1918 р. під Полтавою з отаманом Війська Донського генералом П. Красновим про встановлення федеративного зв'язку Росії з Україною і перспективу відновлення єдиної Росії. Фактична зрада гетьманом національних інтересів підштовхнула українську революційну демократію до активної протидії, що вилася в організацію у листопаді–грудні 1918 р. переможного антигетьманського народного повстання.

На початку свого правління Директорія мала стотисячну армію, складену, переважно, із повстанських загонів, а наприкінці січня, перед загарбанням Києва більшовиками, – лише 21 тисячу солдатів. Пояснення цьому факту можна шукати в тому, що українське селянське повстанство зароджувалося, насамперед, як рух антидержавної спрямованості. Бувало, що повстанці одночасно діяли і проти червоних, і проти білих, і проти Армії УНР, і проти військ Антанти [2, с. 90]. Інше пояснення – очевидна дезорієнтація українського суспільства, незрілість національної державної і партійної еліти. Навіть неминуча загроза більшовицької окупації не призвела до такої необхідної у вирішальний час внутрішньої згуртованості українських політичних сил, яка б мала проявлятися в безумовному пріоритеті загальнодержавних цінностей над вузькими партійними інтересами. То чи легко було за таких обставин вірно зорієнтуватися віддаленому від "великої політики" селянському ватажкові?!

Показовим став важкий пошук власної точки опори отаманом Зеленим (Д. Терпило). На заклик Директорії до антигетьманського повстання він, як колишній фрон-

товик і авторитетна у своїй місцевості людина, провів мобілізацію у с. Трипільля. Його Дніпровська дивізія прийняла присягу на вірність Директорії та отримала зброю, але після повалення гетьманського уряду, як і більшість подібно мобілізованих повстанських загонів, не підтримала "буржуазну Директорію" у її протистоянні з більшовиками, які поширювали багатообіцяючу радянську владу. У березні 1919 р. повстанці отамана Зеленого таки повернули зброю проти більшовиків, встановлюючи на Київщині вже свою радянську владу замість експортованої. Нарешті, 14 вересня 1919 р. отаман Зелений прибув до урядового центру УНР у м. Кам'янець-Подільський. Незабаром його кінна повстанська дивізія, чисельністю близько 30 тисяч бійців визнала верховну владу Директорії і вступила в підпорядкування Головнокомандувача Армії УНР С. Петлюри. В листопаді 1919 р. отаман Зелений загинув в боях із регулярними частинами Добровольчої армії генерала А. Денікіна [3, с. 304; 14].

У контексті аналізу проблеми зникнення стотисячної армії Директорії УНР варто згадати також, як радикальні революційні ілюзії визначили драматичний і тернистий шлях "в нікуди" для десятків тисяч повстанців отамана Н. Григор'єва. Останній, маючи неабиякий військово-організаційний таланти швидко об'єднав навколо себе повстанські загони Херсонщини та на початку грудня 1918 р. підтримав Директорію у відкритому збройному повстанні проти гетьмана П. Скоропадського. У грудні–січні 1918 р. його повстанські загони стали Херсонською дивізією у складі Південної групи військ Армії УНР. Уряд Директорії надав Н. Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул "Отамана Херсонщини і Таврії".

Однак, опинившись під впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз з більшовиками, Н. Григор'єв телеграмою від 29 січня 1919 р. оголосив війну Директорії. Його 26 повстанських загонів перетворились на Першу Задніпровську бригаду у складі Першої Задніпровської стрілецької дивізії, а сам отаман тепер уже в якості червоного комбрига у лютому–квітні 1919 р. сприяв встановленню більшовицької влади на півдні України, зокрема в Херсоні, Миколаєві та Одесі.

Наприкінці лютого за рекомендацією М. Шинкаря до Н. Григор'єва на посаду начальника штабу дивізії прибув, на той час, боротьбист Ю. Тютюнник. Завдяки його впливу у середині квітня 1919 р. Н. Григор'єв вийшов з партії боротьбистів, одночасно вступивши до лав українських соціал-демократів ("незалежників"). 8 травня на центральній площі м. Єлисаветград Ю. Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований в тисячах примірників Універсал отамана Н. Григор'єва із закликом встати на боротьбу з радянським урядом Х. Раковського та взяти радянську владу до своїх рук.

У протистоянні з більшовиками та денікінцями наприкінці червня 1919 р. Н. Григор'єв намагався встановити зв'язок із С. Петлюрою, однак у середині липня, коли Ю. Тютюнник з частиною повстанців приєднався до Армії УНР, обрав союзником такого ж непослідовного та амбіційного Н. Махна і вже 27 липня у с. Сентове Олександрійського повіту був убитий махновцями [16].

І при першому наступі на Україну у грудні 1917 р., і при повторному – у січні 1919 р. Червона армія не відчувала справжньої сили народного опору, яку довелося відчувати німцям, а восени 1919 р. Добровольчій армії генерала А. Денікіна. Для організації національно-визвольного повстанського руху в тилу Добровольчої армії на початку вересня 1919 р. у м. Кам'янець-Подільський із представників УПСР, УСДРП і Селянської спілки було утворено Центральний український по-

встанський комітет (Цупком). Його очолив провідний діяч УПСР і повстанець Н. Петренко. Спільно із повстанцями, керованими Цупкомом, боротьбу проти денікінців вели махновська "Революційна повстанська армія України" і більшовицьке Червоне козацтво під командуванням В. Примакова. Однак, на час чергового повернення у листопаді–грудні 1919 р. до України більшовиків Цупком навіть не визначився зі своїм до них ставленням, у зв'язку з чим частина підпорядкованих йому партизанських загонів була змушена обрати до особливого розпорядження вичікувальну позицію, інша частина – увійшла до складу Червоної армії або саморозпустилась. [3, с. 332-333; 12; 13].

Українці довго не помічали спільного між відвертою російською інтервенцією білого генерала та більшовицькою окупацією, прихованою під гаслами світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Але слідом за привабливою пропагандою прийшла сувора реальність, виражена у провадженні ухвалених 12 квітня 1919 р. та 24 серпня 1920 р. РНК УСРР декретів про хлібну розкладку з урожаїв поточних років, червоного терору та активного перерозподілу між незможниками "куркульських" земель, худоби та майна упродовж всього 1920 р. У відповідь на таке господарювання в Україні поширився антибільшовицький повстанський рух різної орієнтації. За чекістською термінологією цей прояв "внутрішньої контрреволюції" підпадав під визначення "політичний бандитизм". Річні звіти, інформаційні бюлетені, зведення, огляди, доповіді та інші чекістські джерела вирізняють наступні різновиди політбандитизму: "петлюрівщину", "махновщину" і білогвардійський повстанський рух.

Найбільшу загрозу більшовикам становив "петлюрівський бандитизм" – національно-визвольний повстанський рух, який на початку 1920-х рр. охопив правобережні, північні і центральні губернії України. Покидаючи у листопаді 1920 р. Україну, Директорія залишила для організації активних партизанських виступів у ворожому запіллі кілька тисяч козаків і старшин Армії УНР. Під їхнім керівництвом українські селяни масово повертали зброю проти експортованої радянської влади та її носіїв, а в містах розгортали свою діяльність керовані національно свідомою місцевою інтелігенцією повстанські комітети.

Розпочалася підготовка загального антибільшовицького повстання за відновлення УНР. За таємними міжурядовими угодами з території Польщі у лютому–листопаді 1921 р. повстання готував очолюваний генералом Ю. Тютюнником Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ). Територію України було розподілено на повстанські групи і райони.

Першу (Південну) групу військ УНР очолив генерал А. Гулий-Гуленко, чий штаб в травні–листопаді перебував у Румунії. П'ять районів Першої групи охоплювали південь Правобережжя – Одещину, Катеринославщину, Херсонщину, Єлисаветградщину і Черкащину. Найпотужнішими були повстанські формування отамана С. Заболотного у Балтському повіті Одеської губернії та Бондарчука-Завгороднього-Хмари на Черкащині.

Друга (Північна) група охоплювала Київщину, Волинь і Поділля. Її також було розбито на п'ять районів. Командувачем групи призначено отамана Ю. Мордалевича, а згодом – Ф. Артеменка (Орлика). Окрім їхніх загонів, що діяли в Радомишльському, Київському та Васильківському повітах, значну силу представляли повстанці отаманів І. Струка – у Чорнобильському повіті, І. Грисюка (Гайового) – у Білоцерківському, Васильківському і Київському повітах, а також 144-а повстанська Надбужанська дивізія отамана Хмари – у Гайсинському та Уманському повітах.

До чотирьох районів Третьої групи, очолюваної отаманом А. Левченком входили Чернігівщина, Переяславщина, частина Черкащини, Полтавщина і Харківщина, тобто північ Лівобережжя. Четверта група отамана Брови складала чотири райони півдня і сходу Лівобережжя. Не зважаючи на наявні в ППШ відомості про партизанські загони Харківщини і Донбасу, насправді мало не єдиною реальною повстанською силою лівобережних груп були загони їх командувачів, що діяли, відповідно, на Полтавщині, а також у Ново-московському і Павлоградському повітах Катеринославської губернії [7, 8, 9, 10].

18 березня 1921 р. у м. Київ за ініціативи місцевої громадськості було відновлено діяльність Цупкому, який очолив есер І. Чепилок. Уряд С. Петлюри і штаб Ю. Тютюнника визнали новостворений Цупком вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні. Упродовж свого існування, в березні–червні 1921 р. повстанський центр був провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, об'єднував повстанські організації і партизанські загони на теренах всієї України, пов'язуючи їх між собою і головним командуванням [11].

Іншу відчутну небезпеку більшовицькій владі становила "махновщина", якою близько трьох років були охоплені південь і схід Лівобережжя. Махновці воювали проти всіх. Магічність словосполучення "радянська влада" у січні–травні 1919 р. та у вересні–листопаді 1920 р. наштовхувала Н. Махна на тимчасовий військовий союз із більшовиками проти тих, хто радянської влади не визнавав як такої. Кінцевою метою боротьби махновської "Революційної повстанської армії України" було будівництво радянського суспільного ладу, при якому обрані ради слугували б не "комісародержаві", а народу; гарантували б виконання законів, ухвалених людьми праці на Всеукраїнському трудовому з'їзді. Один із керівників махновського руху В. Белаш у зверненні від 18 березня 1920 р. до мешканців рідного йому с. Новоспасівка Бердянського повіту пророкував неминуче підняття на боротьбу з контрреволюцією всесвітньої повстанської армії [5].

Регіоном поширення білогвардійського повстанського руху під проводом колишніх офіцерів армії А. Денікіна і П. Врангеля на початку 1920-х рр. став Кримський півострів, де активну участь в антибільшовицьких виступах брало також місцеве татарське населення. На Правобережжі нерідко спільно з петлюрівськими отаманами діяла мережа повстанських організацій Б. Савинкова.

Скориставшись повстанським рухом при ліквідації спільних зовнішніх і внутрішніх ворогів, більшовики пішли у рішучий наступ на самих повстанців – останню перепону на шляху до утвердження своєї абсолютної влади в Україні. 28 грудня 1920 р. РНК УСРР спільно з командувачем всіма збройними силами України й Криму М. Фрунзе ухвалили постанову про поділ України на військові округи для боротьби з бандитизмом. Для ліквідації повстанців держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ, надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих воєнних або постійних нарад. Використовувалися такі репресивно-каральні заходи як заручництво, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли.

У другій половині 1921 р. чекістами та військовими частинами Червоної армії було ліквідовано Цупком, більшість місцевих повстанських комітетів, підпільних груп і повстанських загонів. Частина впливових повстанців, зокрема командувач Другої групи військ УНР отаман Ю. Мордалевич, припинила збройну боротьбу,

погодившись на амністію. 28 серпня 1921 р. зневірений у перспективі подальшого протистояння більшовикам загін Н. Махна чисельністю близько 80 повстанців був змушений перетнути українсько-румунський кордон [3, с. 347; 8; 11].

Більшовики прагнули остаточно загасити полум'я свідомого народного опору, що неможливо було зробити лише репресіями. З осені 1921 р. в Україні було введено продподаток замість продрозкладки. Це стало одним із чинників, що позбавили учасників Другого зимового походу Армії УНР реальної підтримки населення. Загальне антибільшовицьке повстання, сигналом до якого мав стати Листопадовий рейд, так і не відбулося. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти радянської влади в Україні, крім П. Врангеля, О. Кутепова, Н. Махна, С. Петлюри, П. Скоропадського, Б. Савинкова та Ю. Тютюнника. Як шлях до вирішення в Україні національного питання, у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс держави на "українізацію" українського суспільства. 19 травня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР видав декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. Зазначені заходи повернули обличчям до влади значну частину української інтелігенції, дали надію селянам на можливість примирення і взаємовигідної співпраці за умов нової економічної політики [1; 2, с. 120; 3, с. 345, 350, 355].

Повстанський рух в Україні перестав існувати як масове явище, втратив підтримку населення і попереднє ідейне навантаження, набираючи характерних ознак чистого криміналу, що пустив у середовищі селян глибоке коріння в голодні 1921–1922 рр. Водночас, контр-

розвідувальний відділ ДПУ УСРР у доповіді ЦК КП(б)У про становище в українському суспільстві на перше січня 1924 р., сигналізував про появу "радянського бандитизму", інформуючи про збройний виступ на Полтавщині колишніх радянських активістів із селян-незаможників "Кременчуцької більшовицької організації боротьби з непом", здійснений у жовтні–листопаді 1923 р. під гаслом "Геть неп та радянських буржуїв!" [6].

Лише у березні 1926 р. ГПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: "Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема" [2, с. 108]. За непоко-ру, вільнодумство та одвічне прагнення бути господарями на власній землі наприкінці 1920-х та у 1930-ті рр. селяни були жорстоко покарані колективізацією, голодомором і масовими репресіями.

1. Архієрейський Д., Ченців В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 28–29. 2. Архієрейський Д., Ченців В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. 3. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. 4. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 1028. – Арк. 10–11. 5. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 415. – Т. 1. – Арк. 546 (зв.). 6. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 420. – Арк. 11. 7. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 439. – Т. 2. 8. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66646. 9. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67457. 10. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 73862-ФП. 11. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 74760-ФП. 12. ГДА СБ України. – Ф. 68. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 135. 13. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – Арк. 2120. 14. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. – К., 1998. – С. 242–261. 15. Король В. Історія України. – К., 1999. – С. 214. 16. Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 61–87.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Н. Громова, канд. іст. наук

ВОДОХРЕЩЕНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ БОЙКІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В статті розглядається ступінь збереження на Бойківщині обрядодій, приурочених до свята Водохреща. Особливу увагу приділяється основній обрядодії свята – освяченню води. Встановлено, що бойки і в наш час вірять у очисні та лікувальні властивості святої води.

The article is concerned with the level of preserving of the Epiphany rites in Boikivshchyna region. The author places emphasis on the main ritual of this day – the water consecrating. It is established, that the Boikos still believe in the purificatory and healthy force of the consecrated water.

Свято Водохреща відзначається християнами на знак хрещення Ісуса Христа у Йордані, проте має, як і всі інші календарні свята, і більш давню основу, пов'язану зі вшануванням землеробськими народами цілющих властивостей води.

Короткі відомості про традиційну водохрещенську обрядовість бойків знаходимо в працях М. Зубрицького [10], М. Турянської [32], Л. Василечко [2], П. Богатирьова [1], В. Прокопика [28], Н. Здоровеги [9], Ю. Гайди [3] та інших. Л. Горошко [4, 5], О. Поріцька [27], В. Кушнір і Н. Хомова [15] дослідили традиційні вірування українців, пов'язані з водною стихією. Сучасні зміни у відзначенні Водохреща простежені автором даної статті в ході польових експедицій у селах Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей у 2004–2009 роках методами спостереження, опитування та інтерв'ювання. Ця інформація відповідно паспортизована і зберігається у архіві кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Локальні бойківські назви Водохреща – Водорщі, Йордан, Ардан. Різдвяні свята в більшості сіл Бойківщини називаються Першими святами, а Водохрещенські, відповідно, Другими святами.

Важливе значення має другий Святий вечір – надвечір'я Йордану. Інші його назви на Бойківщині – Щедрий вечір або Бабин вечір (Бабинець). Особливо назва

Бабинець поширена на Закарпатті (не лише в його гористій, а й в рівнинній частині [24, арк. 92, 140]), як на початку ХХ століття [1, с. 224], так і в наш час. Вона виникла як пара до назви першого Святого вечора – Дідів вечір. На думку самих бойків, це означає, що перший Святий вечір – чоловіче свято, а другий – жіноче. В кінці ХІХ – на початку ХХ століття в цей вечір на Закарпатті в окремих хатах збиралися заміжні жінки, пригощалися і співали пісень [9, с. 236]. В давні часи в с. Задне Іршавського р-ну Закарпатської обл. в цей день діди ходили до бабів, а хлопці – до дівчат "на горіхи" (пригощалися горіхами, яблуками) [24, арк. 140]. На Київському Поліссі побутують назви "деди" (поминальні вечори на Дмитра, Кузьми і Дем'яна, Михайла та перед початком Пилипівки) та "баби" (їх справляли наступного дня після "дедів"). Як на Бойківщині Бабин вечір справляється вже скромніше, так і на Поліссі "баби" простежуються як ослаблений, а часом і неовб'язковий обряд [12, с. 336–337]. Семантична пара баби/діди однозначно пов'язана з вшануванням у народі культу пращурів.

Основною подією цього дня, так само, як і наступного, Водохреща, є вранішнє освячення води. Окрім цього, воду в деяких селах (зокрема, с. Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл.) святять в церкві і на перший Святий вечір. Освячення води на перший і другий Святий вечір відбувається в церкві, а на Йор-